

Voluntaris catalans «contra el bolxevisme», 1941-1954

Catalan volunteers «against Bolshevism», 1941-1954

per Xavier Moreno Julià

RESUM:

Aquest article analitza l'evolució de la División Azul en la seva «vessant catalana», des de 1941, que es va crear, fins a 1954, que va veure retornar els seus presoners a Barcelona. Ho fa a partir de fonts alemanyes, britàniques, espanyoles, portugueses i russes, i també catalanes. Analitza la germanofília a Catalunya i les seves limitacions socials. Examina els problemes de reclutament dels falangistes, en part deguts a la por d'alguns caps de deixar marxar aquells homes en un país que els era advers. Mostra el paper de la diplomàcia, tant alemanya com britànica, i les experiències de la guerra i del captiveri i els fils que es van moure per al retorn dels presoners.

PARAULES CLAU:

Catalunya, Segona Guerra Mundial, División Azul.

ABSTRACT:

This article looks at the Blue Division from the Catalan angle, from its formation in 1941 to the return of its prisoners in 1954. Using German, British, Spanish, Portuguese and Russian as well as Catalan sources, it examines pro-German feeling in Catalonia and its social limitations; it assesses the recruitment problems met by the Falangists, partly because of some of the leaders' fear of seeing men go away in a country hostile to them; it shows the diplomatic activity displayed by both Germans and British, and the plots which were weaved around the return of the prisoners.

KEY WORDS:

Catalonia, Second World War, Blue Division.

La División Azul forma part de la nostra història.¹ Potser d'una manera marginal, però en forma part. Uns dos mil catalans van allistar-se –o van ser allistats– en aquella unitat a Catalunya i uns quants milers a fora, atès que feien el servei militar. I onze

1. L'article es nodreix de fonts primàries i secundàries, públiques i privades, alemanyes, britàniques, espanyoles i russes. Els arxius queden especificats de la manera següent: AAAB, Arxiu Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona; AMAE, Arxiu del Ministeri d'Afers Estrangers espanyol; ANTT, Arxiu Nacional de Torre do Tombo portuguès; APG, Arxiu de la Presidència del Govern

anys després d'haver acabat la lluita, a bord del vaixell *Semíramis*, els seus presoners van arribar al port de Barcelona, juntament amb persones de filiació republicana.

Però la participació catalana a la División Azul no només va tenir una vessant quantitativa ans també qualitativa. Entre la mitologia divisionària hi ha catalans: el capità Salvador Massip, «heroi» de la batalla de Posselok (gener de 1943), n'és un d'ells. El comandant Josep Alemany Vich, mort en l'atac rus sobre el quarter general espanyol (juliol de 1943), n'és un altre, igual que Jaume Farré, un soldat de segona que va arribar a general, un cas únic en els annals de la División Azul. Tanmateix, hi va haver molts retornats catalans pel comandament a Rússia, en valorar negativament els seus antecedents sociopolítics o determinades actituds que denotaven una escassa implicació en els principis ideològics que informaven la unitat. Eren homes que en el seu moment havien entès que integrar-s'hi els «avalaria» en front d'una realitat política que els era contrària. I n'hi hi va haver de forçats, tant a l'inici (informes de la diplomàcia alemanya) com ja cap al final, quan a la caserna van haver de fer un pas endavant a la veu del seu coronel. I enmig hi ha la majoria: homes joves que, per una o altra raó, van decidir allistar-s'hi. Molts, perquè se sentien ideològicament units a la *causa anticomunista*; d'altres, perquè entenien que n'obtidrien beneficis d'índole diversa.

Es l'objecte d'aquest article oferir un apropament a la complexa realitat de l'aportació de Catalunya a la División Azul. En primer lloc, definirem la unitat i valorarem les aportacions bibliogràfiques sobre el tema; en segon, analitzarem el nivell de germanofília del país i ens centrarem en l'anàlisi de l'evolució del reclutament, de la instrucció i del combat; i, finalment, referirem alguns aspectes clarificadors del conjunt: la vivència de la rereguarda, l'antisemitisme, el gulag i el retorn dels presoners. Conclourem el treball amb set quadres estadístics, que ens permetran apreciar la dimensió quantitativa de l'aportació catalana a la División Azul.

A les tres de la matinada del diumenge 22 de juny de 1941, 3.050.000 homes, el 42% dels efectius de la Wehrmacht, forces armades alemanyes, van abalancar-se sobre territori soviètic en tres línies d'atac. La del nord, destinada a conquerir Leningrad, va quedar reforçada per finesos, i la del sud, que hauria de rendir Rostov, per romanesos. Havia començat una nova guerra colonial, de conquesta d'un Est que hauria de esdevenir una mena d'Índia germànica, amb enllaç directe amb Berlín, la capital de la nova metròpoli. Cent vuitanta milions de russos serien sotmesos a un progressiu enviliment, limitada la seva procreació i tancades les seves escoles, per tal d'evitar futures oposicions als nous senyors.²

espanyol (JE, Fons de la Prefectura de l'Estat); MA, Arxiu Federal Militar d'Alemanya; PAAA, Arxius Polítics del Ministeri d'Afers Estrangers alemany (GKB, Consolat General de Barcelona), PRO, Arxius Públics Britànics (FO, Fons del Foreign Office) i AP (arxiu privat). Pel que fa a les fonts russes, provenen de l'Arxiu Militar de la Federació Russa (AMFR), de Moscou. També recull entrevistes i bibliografia. Agraïxo a la professora Montserrat Duch, directora del Grup de Recerca Consolidat de la Universitat Rovira i Virgili «Ideologies i societat a la Catalunya contemporània», al qual l'autor pertany, el fet d'haver incentivat la realització d'aquest article.

2. Cal llegir les opinions vessades per Hitler en les seves reunions de guerra i en les seves converses privades. Un material que queda en part recollit a H. HEIBER (ed.) *Hitler y sus generales*,

Aviat, la resta d'Europa va prendre postura, i va forçar el Reich a acceptar voluntaris tot definint la guerra de conquesta en termes de *creuada anticomunista*. Fou així como va néixer la División Azul, unitat militar que, després de rebre entrenament a Baviera, haver caminat nou cents kilòmetres per Polònia, Bielorússia i Rússia en direcció a Moscou, haver girat el sentit de la marxa (Hitler va canviar d'opinió i va decidir portar-la al sector Nord del front) i haver arribat fins a Novgorod, va quedar en disposició de començar a lluitar. Era el 12 d'octubre de 1941. Primer, va combatre al front del riu Voljov, al voltant de la ciutat de Novgorod, la primitiva capital de Rússia, i a partir de setembre de 1942, al front Kolpino, barri industrial de Leningrad, en una batalla de posicions que va matar cents de milers de civils russos (una de les grans tragèdies de la història de la humanitat).³ L'oficialment División Española de Voluntarios per part espanyola i 250 Divisió d'Infanteria de la Wehrmacht per part alemanya, romandria al front fins al 12 d'octubre de 1943 (dos anys justos!). Per les seves files hi van passar uns 45.500 homes, amb un contingent al front que, segons els moments, va oscil·lar entre els 16.000 i els 18.000. I va quedar abocada a una lluita brutal.⁴

Aportacions i valoració

Diversos exdivisionaris, com Tomás Salvador o Luis Romero a Barcelona i Dionisio Ridruejo a Madrid,⁵ van publicar les seves memòries durant les dècades de 1950 i 1960 a editorials fonamentalment barcelonines (no oblidem el paper de Barcelona, capital editorial durant aquells anys), com ara AHR, Destino i Noguer y Caralt. Homes que fins i tot havien deixat empremta a publicacions adreçades a un públic més ampli, com ara la revista, també de Barcelona, *Historia y Vida*, nascuda l'any 1968 i degana de les publicacions de divulgació històrica a Catalunya

Barcelona, Editorial Crítica, 2004, 694, i a *Hitler's Secret Conversations, 1941-1944*, Nova York, Signet Books, 1961, 672. Poden ser analitzades també, en aquest sentit, les seves directives de guerra a H. R. TREVOR-ROPER (ed.), *Hitler's War Directives, 1939-1945*, Londres, Pan Books Ltd., 1964, 319.

3. Segons xifres oficials soviètiques foren 632.253 els civils morts d'una població inicial de 3,3 milions, però en van ser molts més, prop d'un milió. Vegeu, respecte a això i per a tota la guerra germanosoviètica, X. M. NÚÑEZ SEIXAS, *Imperios de muerte. La guerra germano-soviética, 1941-1945*, Madrid, Alianza Editorial, 2007, 380; R. OVERY, *Russia's War 1941-1945*, Londres, Penguin Books, 1999, 394 (reedició de 2010); i A. SEATON, *The Russo-German War 1941-45*, Londres, Arthur Baker Ltd., 1971, 628.

4. Per a la història general de la División Azul, el seu context i els seus conseqüents, vegeu G. R. KLEINFELD i L. A. TAMBS, *La División Española de Hitler. La División Azul en Rusia*, Madrid, Editorial San Martín, 1983, 529; X. MORENO JULIÀ, *La División Azul. Sangre española en Rusia, 1941-1945*, Barcelona, Editorial Crítica, 2004, 553; R. PROCTOR, *Agonía de un neutral (Las relaciones hispanoalemanas durante la segunda guerra mundial y la División Azul)*, Madrid, Editora Nacional, 1972, 354; i J. L. RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, *De héroes e indeseables. La División Azul*, Madrid, Espasa Calpe, 2007, 391.

5. Tots tres, bons escriptors. T. SALVADOR, *División 250*, Barcelona, Ediciones Domus, 1954, 420; L. ROMERO, *Tudá (Allá)*, Barcelona, Ediciones Acervo, 1957, 305, qui, a més, va publicar alguns articles sobre el seu pas per la División Azul; i D. RIDRUEJO, *Los cuadernos de Rusia*, Barcelona, Editorial Planeta, 1978, 297.

i al conjunt de l'Estat.⁶ Algunes d'aquelles obres sobre la División Azul, a més de ben escrites (Romero va guanyar el Premi Nadal),⁷ eren d'interès testimonial. Ja a les dècades posteriors, fins a avui mateix, la memorialística divisionària es va anar engrandint,⁸ a vegades de forma novel·lada, de manera que són ja molts els títols que tracten la qüestió.

La historiografia acadèmica catalana poc s'havia ocupat de la División Azul i dels seus conseqüents fins que a la fi de la dècada de 1980 i durant la de 1990 uns quants historiadors van agafar el tema i, no sense generar alguna reticència, van aconseguir elevar-lo a la categoria d'objecte d'estudi universitari. Foren treballs com el d'Alfred Bosque Coma (tesina), inèdit, o el de Sergi Alegre (tesi doctoral), a la Universitat de Barcelona, en conjunció amb obres de caire més general, com les de Gabriel Cardona o Josep Clarà, per a la Girona falangista.⁹ I ja a la dècada del 2000, vingueren els estudis de Carme Agustí Roca (tesi de llicenciatura, en la línia dels treballs de Juan Negreira Parets a les Illes), a la Universitat de Lleida, i de Xavier Moreno Julià, a la de Barcelona,¹⁰ que els han portat a dissertar i publicar a Polònia.¹¹ Obres de qualitat, que es conjunten amb les fetes fora de Catalunya també de la ploma de la historiografia acadèmica (fonamentalment, Xosé Manoel Núñez Seixas, a la Universitat de Santiago de Compostela, i José Luis Rodríguez Jiménez, a la Universitat Rey Juan Carlos, de Madrid). Un context on també té pes l'obra d'especialistes com Ricardo Recio Cardona, que ha analitzat minuciosament la intendència i la uniformitat, o la d'admiradors de la División Azul, els anomenats *divisionistes*, sector no uniforme configurat per historiadors i cronistes que tendeix a una anàlisi no crítica, però que

6. L'últim article sobre la División Azul publicat per la revista, ha aparegut l'octubre de 2010 amb el títol «El mito azul».

7. L. ROMERO, *La noria*, Barcelona, Ediciones Destino, 1952, 284.

8. Entre les últimes obres aparegudes, tenim la del divisionari, advocat i catedràtic J. J. SANZ JARQUE, *Alas de águila. La División Azul en Rusia*, Madrid, Actas Editorial, 2010, 349.

9. A. BOSQUE COMA, *La División Azul, un modelo para el estudio de la naturaleza del franquismo*, tesi de llicenciatura presentada en la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1989, 300; S. ALEGRE, *El cine cambia la Historia. Las imágenes de la División Azul*, Barcelona, Promociones y Publicaciones Universitarias (PPU), 1994, 327; G. CARDONA, *El gigante descalzo. El ejército de Franco*, Madrid, Aguilar, 2003, 484; «La fallida aventura de la División Azul», *Clío* 30, Barcelona, 2004, 20-27; J. CLARÀ, «Els falangistes de Girona. Evolució de les afiliacions i dades sociològiques», *L'Avenç* 157, 1992, 46-50; *El partit únic. La Falange i el Movimiento a Girona (1935-1977)*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1999, 421; «De la Falange al Movimiento», *Història del Gironès*, Girona, Diputació de Girona, 2002, 634-640.

10. C. AGUSTÍ ROCA: *Rússia és culpable! Memòria i record de la División Azul*, Pagès Editors, Lleida, 2003, 206; i «L'aventura anticomunista del règim franquista. Memòria i record de la División Azul», *L'Avenç* 269, 2002, 59-65; J. NEGREIRA, *Voluntarios baleares en la División Azul y en la Legión Azul*, Palma de Mallorca, Ediciones Miramar, 1991, 294; i *Los Divisionarios. Soldados baleares en la División Azul (1941-1944)*, Palma de Mallorca, Lleopard Muntaner Editor, 2011, 353; X. MORENO JULIÀ, *La División Azul...*

11. C. AGUSTÍ, *Rosja jest winna!*, Zélow (Polònia), Editorial Atena, 2008, 263; X. MORENO JULIÀ, *Blekitna Dywizja. Krew Hiszpanów przelana w Rosji, 1941-1945*, Zélow (Polònia), Editorial Atena, 2009, 490.

ha treballat i treballa intensament, en detall i, a vegades, amb resultats de qualitat, fonamentalment en els àmbits militar i d'organització.¹²

A nivell internacional, havien estat dos historiadors nord-americans, Gerald R. Kleinfeld i Lewis A. Tambs (1979), els qui van fer la que fins ara ha estat la millor obra que ha tractat la vessant militar del fet divisionari. Prèviament (1972), Raymond Proctor s'havia ocupat del tema, i posteriorment, Wayne H. Bowen (2000) també l'ha tingut en compte.¹³ Curiosament, els alemanys han estudiat col·lateralment la Blau Division i no hi ha cap títol de pes a ressenyar.¹⁴ I historiadors com Donald Detwiler (1962) i Otfried Dankelmann (1970) es van limitar a referir-la en el context dels seus estudis sobre la interacció entre Hitler i Franco, de la mateixa manera que ho van fer els nord-americans Charles Burdick (1968) i Willard L. Beaulac (1986).¹⁵ Més recentment, des de la perspectiva britànica, Paul Preston ha aportat elements d'interès al tema a la seva monumental biografia de Franco (1993) i, de l'altra banda de l'Atlàntic, destaquen les aportacions de Stanley G. Payne en la seva recent obra sobre Franco i Hitler (2008).¹⁶ Uns mesos abans (final de 2007), havia

12. J. L. RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, *De héroes e...*; i «Ni División Azul, ni División Española de Voluntarios: El personal forzado en el cuerpo expedicionario enviado por Franco a la URSS», *Cuadernos de Historia Contemporánea* 31, 2009, 265-296; i a X. M. NÚÑEZ SEIXAS: «¿Un nazismo colaboracionista? Martín de Arribueta, Wilhem Faupel y los últimos de Berlín (1944-45)», *Historia Social* 51, 2005, 21-47; «Los vencedores vencidos: La peculiar memoria de la División Azul, 1945-2005», *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 4, 2005, 83-113; «¿Eran los rusos culpables? Imagen del enemigo y políticas de ocupación de la División Azul en el frente del Este, 1941-1944», *Hispania. Revista española de Historia* LXVI, 223, 2006, 695-750; «El Tercer Reich, la Wehrmacht y la División Azul, 1941-1945: Memoria e imágenes contrapuestas», *Ayer* 69, 2008, 47-72; «¿Testigos o encubridores? La División Azul y el holocausto de los judíos europeos: entre historia y memoria», *Historia y política* 26, 2011, 259-290; R. RECIO CARDONA, *El servicio de Intendencia de la División Azul: la vida cotidiana de los expedicionarios (1941-1943)*, Madrid, Fundación Don Rodrigo, 1998, 205 (aquest llibre és fruit de la seva tesi de llicenciatura –Universitat Autònoma de Madrid, abril de 1998–, 256); S. PARDO MARTÍNEZ, *Un año en la División Azul*, Valladolid, Af Editores de Historia Militar, 2005, 221; C. CABALLERO JURADO, «Morir en Rusia». *La División Azul en la batalla de Krasny Bor*, Madrid, Quirón Ediciones, 2004, 152; i R. IBÁÑEZ FERNÁNDEZ, «Españoles en las trincheras: la División Azul», dins STANLEY G. PAYNE i DELIA CONTRERAS (dir.), *España y la Segunda Guerra Mundial*, Madrid, Editorial Complutense, 1996, 54-87.

13. G. R. KLEINFELD i L. A. TAMBS, *La División Española...*; R. PROCTOR, *Agonía de un...*; W. H. BOWEN, *Spaniards and Nazi Germany, collaboration in the New Order*, Columbia, University of Missouri Press, 2000, 250.

14. A més de dues petites biografies sobre els caps de la División Azul, destaca W. HAUPT, «Die Eishölle am Ilmensee», *Der Landser/Erlebnisberichte zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges* 985, 1983, 66.

15. D. DETWILER, *Hitler, Franco und Gibraltar. Die Frage des spanischen Eintritts in den Zweiten Weltkrieg*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1962, 185; O. DANKELMANN, *Franco zwischen Hitler und den Westmächten*, Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1970, 322; CH. BURDICK, *Germany's Military Strategy and Spain in World War II*, Syracuse, Nova York, Syracuse University Press, 1968, 228; W. L. BEAULAC, *Franco, silent ally in World War Two*, Illinois, Southern Illinois University Press, 1986, 233.

16. P. PRESTON, *Franco, «Caudillo de España»*, Barcelona, Ediciones Grijalbo, 1994, 1043; S. G. PAYNE, *Franco y Hitler. España, Alemania, la Segunda Guerra Mundial y el Holocausto*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2008, 473.

aparegut a Barcelona l'estudi *Hitler y Franco*, que inseria l'acció de la División Azul en el marc de les interaccions entre ambdós dictadors.¹⁷

La División Azul ha generat també actes acadèmics de ressò, com va estar el congrés internacional celebrat a la Universitat CEU San Pablo, de Madrid, l'octubre de 2011. Un acte que va reunir historiadors i cronistes fonamentalment espanyols, però també nord-americans (professors Gerald R. Klienfeld y Roger R. Reese) i russos (professor Boris Kovalev).¹⁸ I ja al novembre, la Universitat Rey Juan Carlos va celebrar les Primeres Jornades Internacionals sobre la Segona Guerra Mundial, que van incidir sobre el fet divisionari.¹⁹ Un acte acadèmic que va venir seguit, a la fi d'aquell mateix mes, per una Jornada Crítica sobre la División Azul a la Universitat Rovira i Virgili.²⁰ I pel que fa a l'àmbit internacional, l'anàlisi de la unitat va estar present al Congrés Internacional Polònia i Espanya: Dues Nacions en el Segle XX, celebrat a la ciutat polonesa d'Opole l'octubre de 2010.²¹ D'altra banda, i a nivell divulgatiu, el cinema ha retornat a la División Azul després de molts anys: col·lateralment, amb *Ispansi (Españoles)*, coproducció hispano-suïssa dirigida per Carlos Iglesias l'any 2010, i com a nucli narratiu, amb *Silencio en la nieve*, de Gerardo Herrero, rodada el 2011.²²

Germanofília a Catalunya i l'atac alemany a Rússia

L'atac alemany a Rússia i les conseqüències que va generar a Catalunya queden estretament vinculades al nivell de germanofília manifesta a partir de 1939, important entre alguns sectors socials. Uns sectors perjudicats per la dinàmica republicana, que van esperar el triomf de Franco i van corejar l'entrada de les tropes «nacionals» a Barcelona. Poc després, el Consolat General alemany va recuperar la seva tradicional seu al passeig de Gràcia (durant la guerra havia funcionat a Salamanca i a Burgos, a l'empara del Quarter General de Franco). Va disposar de vuit diplomàtics, molts menys que l'Ambaixada, que en tenia trenta-dos. Era el cònsol general el doctor Rolf Jaeger, i els vicecònsuls, Gottfried von Waldheim i Alfons Reuschenbach. El cònsol en pràctiques Hans Bartoleit era el cap local del Partit Nazi. A les ordres de tots ells treballaven tres empleats i cinc secretàries, dues d'elles, catalanes. Pel que fa al seu funcionament, disposava de tres organismes

17. X. MORENO JULIÀ, *Hitler y Franco. Diplomacia en tiempos de guerra (1936-1945)*, Barcelona, Editorial Planeta, 2007, 789.

18. Gerald R. Kleinfeld és catedràtic emèrit de la Universitat Estatal d'Arizona; Roger R. Reese, professor de la Universitat de Texas, i Boris Kovalev, catedràtic de la Universitat de Novgorod.

19. Dirigida pel professor Emilio Sáenz-Francés San Baldomero, tingué lloc al Campus de Fuenlabrada, durant els dies 8 y 9 de novembre de 2010.

20. Coordinada pels professors Joan María Thomàs i Xavier Moreno Julià, es va celebrar el 29 de novembre de 2011.

21. Hi van participar Carme Agustí Roca i qui això escriu, amb una ponència centrada en el tema divisionari.

22. Van precedir *Ispansy*, pel·lícules com *La Patrulla* (Pedro Lazaga, 1954), *La espera* (Vicente Lluch, 1956) i *Embajadores en el infierno* (José María Forqué, 1956).

adscrius: el Departament del Cònsol Friedrich Rüggeberg, el Comitè d'Ajut Hispano-alemany i el Departament de la Policia de Seguretat. Hi mancava un departament polític, i les funcions que li haguessin correspost restaven repartides. El contacte amb l'Ambaixada era intens, en bona mesura gràcies a l'amistat entre Jaeger i l'ambaixador Eberhard von Stohrer, en el càrrec des d'agost de 1937 i home de la vella escola imperial però militant del Partit Nazi.²³

En aquell context de germanofília triomfant, el 29 de juliol de 1941 va néixer a Barcelona l'entitat Amics d'Alemanya amb la intenció de canalitzar els corrents de simpatia de la ciutat envers l'Alemanya d'Adolf Hitler. La presidència honorària va recaure en el capità general Alfredo Kindelán Duany i en el cap provincial del Movimiento, Antonio Correa, mentre que l'efectiva la va exercir el governador militar, general Enrique Múgica.²⁴ Havia estat el seu mentor el *camisa vieja* i escriptor Luys Santamarina (Luis Gutiérrez Santa Marina), cap del falangisme barceloní anterior a juliol de 1936, i que havia passat la guerra entre barrots. Sis dies després, naixia a Madrid la Asociación Hispano-Germana.²⁵

La germanofília barcelonina estava arrelada entre alguns sectors de les classes altes i mitjanes, que havien patit la repressió republicana durant la Guerra Civil, manifestada de mil maneres (des d'avertiments fins a les txeques, tot passant per la pràctica negació del fet religiós), i que no dubtaven a aclamar els diplomàtics alemanys al seu pas pel passeig de Gràcia.²⁶ Però entre aquest sector social es donava també l'actitud contrària, sobretot entre els homes i dones proclius a l'ideari nacionalista, durament reprimits des de la fi de la guerra, i que s'escoraven clarament en favor d'Anglaterra. Una actitud que era compartida per les classes populars, visceralment contràries al hitlerisme, llevat d'excepcions que generalment arrossegaven experiències vitals guerracivilistes que les havien marcat.²⁷ La Montserrat Creus, filla de família adinerada que vivia al Clot, a prop de l'empresa de l'avi, i que tenia una casa a Caldetes i una torre al Guinardó, ens explica:

23. Aquella amistat ha quedat documentalment palesa arran de la destitució de Stohrer (vegeu la carta de Stohrer a Jaeger, de 5-1-1943, i la resposta d'aquest, de 9-1-1943. PAAA, GKB).

24. 29-7-1941: *La Vanguardia Española*, 3. Kindelán havia estat el creador de l'aviació «nacional» en el decurs de la Guerra Civil i havia elevat Franco a la categoria provisional de cap de l'Estat, que el mateix Franco es va encarregar a convertir en definitiva de la mà del seu germà Nicolás. Monàrquic convençut, acabaria essent apartat dels llocs de comandament i confinat. Vegeu respecte a això, A. KINDELÁN, *La verdad de mis relaciones con Franco*, Barcelona, Editorial Planeta, 1981. Pel que fa a Correa, resulta imprescindible consultar la seva recent biografia, de la mà de J. TEBAR HURTADO, *Barcelona, anys blaus. El governador Correa Veglison: poder i política franquistes (1940-1945)*, Barcelona, Flor del Vent Edicions, 2011, 444.

25. 1-7-1941: *Solidaridad Nacional*, 3. 6-8-1941: *Solidaridad Nacional*, portada.

26. Declaracions diverses del senyor Joan Salom a l'autor. La vivència dels primers anys del franquisme per les classes socials elevades catalanes queda reflectida en el llibre de memòries de l'editora E. TUSQUETS, *Habíamos ganado la guerra*, Barcelona, Ediciones B, 2008, 222.

27. El falangisme no tenia força a Catalunya, però sí el carlisme, que tenia implantació popular a la Catalunya interior i havia estat sistemàticament reprimit durant la Guerra Civil. El cas de Josep Viladot Fargas és exemplificatiu: de família carlina, va haver de passar la guerra amagat, malgrat ser un adolescent. L'any 1941 s'allistaria a la División Azul.

Anàvem a peu a les Corts, on hi havia empresonada gent del barri a una torre o col·legi... Un dia, vam passar-hi i la mare, tot assenyalat una figura a una de les finestres, em va dir: «Veus aquella noia d'allà? –es deia Joana Bordes i tenia dinou o vint anys–: doncs m'han dit que demà l'afusellaran. [...] Les patrulles de control ens van enregistrar diverses vegades la casa, vam tenir molts registres. Un cop es van voler emportar la meva mare, però un senyor que vivia a la torre del costat els va fer entendre que era «una pobra dona» inofensiva, i la van deixar. En un d'aquells registres, recordo que un, el més educat, va trobar un llibret de la meva primera comunió i, fent un apart, li va dir a l'àvia: «guardi'l, que no li vegin els altres».²⁸

El record d'aquella experiència i d'altres que li van tocar viure, i el fet que el seu promès s'enrolés a la División Azul van portar la Montserrat a col·laborar amb la Sección Femenina barcelonina a preparar els paquets amb roba i queviures que durant l'hivern de 1941 i 1942 i el de 1942 i 1943 van ser enviats al front rus, i també a participar en les captacions de fons que periòdicament es feien.²⁹

El fet és que, en aquell context tan particular de ressentiment, un segment dels catalans va viure amb intensitat el ressò de la invasió alemanya a l'URSS. Així, ja el 23 de juny, altaveus col·locats a les Rambles van permetre escoltar les últimes notícies de l'avanç alemany. Segons la premsa, «una multitud» s'hi va apinyar i, un cop acabada l'emissió, va començar a victorejar Alemanya i Itàlia, i es dirigí en manifestació cap a la plaça de Catalunya, la qual cosa va obligar a interrompre-hi el trànsit. El personal del Consolat General Alemany que es trobava a l'edifici va sortir als finestrals i fou ovacionat.³⁰ Al dia següent, els barcelonins van poder llegir el primer del que seria una llista inacabable de comunicats de guerra.³¹ I ja el dimecres 25, *Solidaridad Nacional* va fer la seva lectura dels fets del dia anterior a Madrid (concentració falangista davant la Secretaria General i discurs de Serrano Suñer). I, com que disposava d'informació privilegiada, va poder avançar esdeveniments i tergiversar realitats:

Cualesquiera que sean las determinaciones que adopte el Gobierno, atento a las posibilidades y necesidades del país, lo que sí puede afirmarse ya es que España estará presente en la titánica lucha, reafirmando [así] la empresa que ella se anticipó a realizar cuando, a costa de sangre joven, expulsó al comunismo de su suelo.³²

Aquell era el tipus de discurs que, a grans trets, en el conjunt de l'Estat la Falange estava fent, de la mateixa manera que la gran concentració i manifestació

28. 12-3-1999: Montserrat Creus Guiu-Bonshoms a l'autor.

29. 12-3-1999: Montserrat Creus Guiu-Bonshoms a l'autor.

30. 24-6-1941: *Solidaridad Nacional*, 2.

31. 24-6-1941: *Solidaridad Nacional*, 1.

32. 24-6-1941: *Solidaridad Nacional*, 2.

que va tenir lloc el dijous 26 (amb discurs del cap provincial) va ser un calc de les que, tot seguint les directrius dels caps falangistes, tingueren lloc a diversos punts de la geografia espanyola. A Reus hi va haver també manifestació, tot i que a ulls del falangisme, «havien faltat moltes persones que, tant per la seva condició social com pel seu *idealisme* [sic], havien d'haver concorregut».³³ Però la iniciativa falangista immediatament va ser avortada pels militars. Milícia i Exèrcit, com han assenyalat diversos autors,³⁴ eren dues realitats marcades per l'antagonisme i, per tant, difícilment juxtaposables (el cas de Correa, tinent coronel de l'arma d'Enginyers, falangista i carlista, a més de llicenciat en Filosofia i Lletres, era d'allò més estrany). Ja el dilluns 30 hi hagué una reunió de comandaments a la Capitania General, presidida per Kindelán. Acabada la reunió, va manifestar als periodistes que l'adhesió al projecte havia estat unànime i que se sentia molt satisfet pel desenvolupament dels esdeveniments.³⁵ (Un fill seu serviria com a voluntari a l'Esquadrilla Azul.)³⁶

Parlar de 1941 és fer-ho d'un moment de màxima necessitat. Després de la guerra, els objectes materials de la majoria eren molt pocs, i com ben bé sabem, las dificultats eren moltes. En aquell context, resultava difícil equipar aquells homes que anirien cap a Rússia, i a Catalunya es va recórrer a material que procedia de l'Exèrcit Popular de la República. Concretament, 8.500 guerreres, 6.500 pantalons de tipus noruec, 11.300 parells de mitjons, 4.500 parells de guants de llana, 560 parells de guants de cuir, 430 parells de botes clavetejades, 400 parells de botes altes negres i 345 parells de marrons, 8.000 jocs de coberts d'alumini i 23.000 gorres de llana de tipus passamuntanyes. Era material que els «nacionals» havien trobat a l'Hospital de Sant Pau, de Barcelona, i que havia estat guardat al dipòsit d'Intendència de Falange. Va ser lliurat al dipòsit d'Intendència de la prefectura d'organització de la División Azul a Barcelona.³⁷ Cal dir que el trasllat va generar unes despeses de 1.200 ptes. que l'Exèrcit, sempre poc sol·licit amb Falange, no li va reintegrar.³⁸

33. 26-6-1941: Nota del Servei d'Informació i Investigació de FET-JONS, delegació comarcal de Reus; AP.

34. Vegeu J. M. THOMAS, *Lo que fue la Falange. La Falange y los falangistas de José Antonio, Hedilla y la Unificación. Franco y el fin de la Falange Española de las JONS*, Barcelona, Plaza & Janés Editores, 1992, 367; i *La Falange de Franco. Fascismo y fascistización en el régimen franquista (1937-1945)*, Barcelona, Plaza & Janés Editores, 2001, 399.

35. 1-7-1941: *Solidaridad Nacional*, 3.

36. El tinent Manuel Kindelán va formar part de la primera expedició aèria espanyola a la guerra de Rússia, l'anomenada *Primera Escuadrilla Azul*, manada pel comandant Àngel Salas Larrazábal, i que va combatre d'octubre de 1941 a juny de 1942. No va aconseguir abatre cap avió rus, però, per la seva actuació, va obtenir una creu de ferro de segona classe i dues creus de guerra. Més informació, a J. FERNÁNDEZ-COPPEL, *La Escuadrilla Azul. Los pilotos españoles en la Luftwaffe*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2006, 331.

37. 30-6-1941: Prefectura de Intendència de FET-JONS de Barcelona a Prefectura de FET-JONS de Barcelona (còpia mecanografiada).

38. 1-11-1941: Prefectura de Intendència de FET-JONS de Barcelona a Prefectura de FET-JONS de Barcelona (còpia mecanografiada).

L'abans: fracàs en el reclutament i les concentracions

La División Azul es va generar ràpidament. Tot va anar molt de pressa: sis dies per al reclutament, del 27 de juny al 2 de juliol, i onze més de concentracions del voluntariat, del 3 al 13 de juliol. Durant aquells dies, el general Muñoz Grandes va ser escollit cap de la unitat, els alemanys van deixar de pressionar Espanya per tal que entrés formalment a la guerra (Franco havia dit que no uns mesos abans, el 7 de desembre, després que Hitler hagués negat a Hendaia –23 d'octubre– el lliurament de l'imperi nord-africà francès i no va canviar d'opinió amb l'atac a Rússia), els alemanys van acceptar pilots espanyols per tal de configurar una esquadrilla que quedaria inserida a la Luftwaffe, i Serrano Suñer oferí una calculada entrevista al corresponsal a Madrid de la *Deutsche Allgemeine Zeitung* en la qual va qualificar de «moral» la guerra contra l'URSS.³⁹

En aquell context d'exaltació, l'Estat Major Central –Madrid– va assignar a la IV Regió Militar –Catalunya– una quota de reclutament que representava el 12% del total estatal. Concretament, demanava 2.021 homes. Haurien de quedar distribuïts, segons rang militar, de la manera següent: 1.758 soldats, cent noranta tres sotsoficials i personal d'ofici de l'Exèrcit (ferradors, guarnicioners..., anomenats CASE), i setanta caps i oficials.⁴⁰ I tot sembla indicar que l'oficialitat i sotsoficialitat (majoritàriament aliena a Catalunya) es van presentar massivament al reclutament, de manera que ben aviat es va superar la quota demanada, i que oficials de complement hagueren d'acceptar places de sotsoficial.⁴¹ I fins i tot, alguns van veure perillar el seu lloc per les pressions polítiques de la Falange catalana, que va aconseguir desplaçar el cap del Segon Batalló del Regiment Vierna (el configurat, fonamentalment, per catalans i valencians) pel cap provincial de Girona.⁴²

Però les coses van anar de manera molt diferent pel que fa al reclutament de civils. Sabem que a Catalunya pràcticament no va haver-hi verificacions de les dades aportades pels falangistes, a vegades únicament avalades per certificacions firmades pels caps comarcals i locals, o fins i tot pels capellans. De fet, l'Ambaixada alemanya va saber que el responsable del reclutament civil i cap de la milícia falangista, tinent coronel De Montey, va manifestar que hi havia hagut moltes dificultats per determinar la condició falangista dels voluntaris: mancaven registres de joves

39. X. MORENO JULIÀ, *La División Azul...*, 83-94 i 101-111.

40. «Resumen de las unidades de Infantería que cada región militar debe organizar»; ASHM, 28.26.8.1.

41. 10-7-1941: Informe del cònsol general alemany a Barcelona. PAAA, Blau Division.

42. 10-7-1941: Informe del cònsol general alemany a Barcelona. PAAA, Blau Division. El Regiment Vierna era un dels quatre dels quals inicialment va disposar la División Azul (els altres tres: Rodrigo, Pimentel i Esparza). El nom de tots ells era un dels cognoms dels coronels que els manaven. Ja a Alemanya (ordre de 25 de juliol de 1941), la unitat seria reestructurada, de manera que un dels regiments –el Rodrigo– va ser dissolt, i els seus homes foren distribuïts entre els altres tres, que, alhora, van substituir el seu nom per un número; concretament, el 262 (antic Pimentel), el 263 (antic Vierna) i el 269 (antic Esparza). Un quadre esquemàtic d'aquella transformació, a X. MORENO JULIÀ, *La División Azul...*, 126.

en edat militar, així com de membres del partit, i les cartilles militars presentaven deficiències en el seu redactat. Per tant, els voluntaris van mostrar documentació diversa que, per manca de temps, «quasi no es va poder comprovar». Hi va haver nois inicialment admesos que havien falsificat les seves edats, per la qual cosa De Monteys es va trobar amb pares que li van exigir la seva no acceptació. I, segons havia dit, fins i tot es donà el cas extrem d'un voluntari amb un únic peu que, d'entrada, havia passat l'examen mèdic.⁴³ Però, malgrat tot, només hi havien estat acceptats falangistes. La Falange catalana havia mogut fils per excloure del reclutament els no falangistes, especialment els carlins. Així, els molts carlins no assimilats a FET-JONS de Lleida, Manresa i altres punts de la geografia catalana que, en contra del desig dels seus comandaments, s'havien presentat com a voluntaris foren rebutjats per les juntes de reclutament civil.⁴⁴

El reclutament s'havia obert a Barcelona el divendres 27 de juny a la Prefectura de Milícies, i també tingué lloc al recinte de l'Escola Industrial.⁴⁵ Sembla que en ambdós centres va haver-hi una certa aflluència de jovent durant els dies que va durar, fins el 2 de juliol, però el nombre final d'inscrits fou insuficient. Les coses, finalment, no havien anat com en un principi s'esperava. I l'1 de juliol la premsa havia hagut d'inserir entre les seves pàgines un seguit d'avantatges que comportava l'allistament. Concretament, una paga equivalent al sou dels legionaris incrementat en un 30%; i, en cas de ser casat, el mateix complement que els legionaris i una pesseta per cada fill menor de setze anys o cada filla menor de vint, diners, que serien abonats tots directament a les famílies. D'altra banda, els voluntaris conservarien el lloc de treball i tindrien dret a la paga, que seria abonada per l'empresa a les famílies (un fet que, òbviament, originaria una rècula de problemes i incompliments per part de les empreses privades) i, cas de voler presentar-se a oposicions i concursos, el temps de campanya, duplicat, seria sumat al que cada voluntari tingués de front durant la Guerra Civil.⁴⁶ Eren avantatges, sí, però el reclutament civil finalment no es va cobrir.

A Catalunya no només va fallar el reclutament pel seguit de restriccions que va imposar la Falange. També hi va jugar un paper important la por d'alguns dels caps del partit a Barcelona. Sabem, per testimonis, que Correa i Santamarina van anar a la Devesa de Girona, on van romandre concentrats part dels voluntaris, a suggerir el retorn dels més significats. Temien que Falange quedés malmesa en una ciutat que sabien contrària al falangisme i al règim que el sustentava.⁴⁷ Sabem que un noi que inicialment els va fer cas no va poder anar a Rússia fins a l'abril de 1942 (pene-diment i posterior mediació del cap d'Estat Major de la IV Regió Militar). D'altres, la majoria, es van negar a retornar (no farien cas al cap provincial si no havien fet cas

43. 10-7-1941: Informe del cònsol general alemany a Barcelona. PAAA, Blau Division.

44. 10-7-1941: Informe del cònsol general alemany a Barcelona. PAAA, Blau Division.

45. 28-6-1941: *Solidaridad Nacional*, 3. La Prefectura de Milícies estava ubicada a l'interior de la Prefectura Provincial de FET-JONS, al passeig de Gràcia.

46. 1-7-1941: *Solidaridad Nacional*, 3.

47. 18-11-1993: Josep Viladot a l'autor; i 7-4-1994: Abelard Azorín a l'autor.

als pares, va afirmar un d'ells, molts anys després, en el decurs d'una entrevista).⁴⁸ Els informes del cònsol general alemany no deixen lloc a dubtes:

Entre la majoria de la població barcelonina no es denota una participació important en el reclutament. Ni a la ciutat de Barcelona ni als llocs petits. Pel contrari, no són rares manifestacions poc amistoses com «Què han de fer els nostres fills a Rússia?». Són els alemanys que hi ha a Espanya els que hi han d'anar.⁴⁹

El fet es que, finalment, uns dos-cents cinquanta falangistes valencians es van haver d'afegir als només aproximadament mil, que, segons els alemanys, havien estat reclutats a Catalunya per a la División Azul, una xifra probablement exagerada ja que a Barcelona només ho havien estat sis-cents.⁵⁰ I això que, malgrat el que deia la premsa, nois menors de vint anys van ser acceptats si no els havien reclamat els seus pares,⁵¹ i malgrat també que Correa va insistir a afirmar als periodistes que «la quota d'inscripcions ha estat molt major que la quota prevista»,⁵² una palmària irrealitat. El fet era que a Catalunya el reclutament civil per a la División Azul havia fracassat.⁵³ I fent cert paral·lelisme històric, podem dir que a Portugal ni tan sols es va iniciar el reclutament per configurar una unitat de voluntaris, malgrat que l'ambaixador alemany li ho havia proposat a Oliveira Salazar. Però el dictador portuguès –llest– va argumentar que «per natura, només podria ser petita i no tindria cap influència en el resultat de la immensa lluita a l'Est». I malgrat la insistència alemanya, no va cedir.⁵⁴ Alguns portuguesos anirien a Rússia, però allistats, pel seu compte i risc, a la División Azul.⁵⁵

Contràriament al que havia passat entre l'element civil, l'Exèrcit va acomplir amb les exigències del reclutament: uns mil dos cents homes havien quedat inscrits a Catalunya.⁵⁶ I, segons el governador civil, més de dues-centes peticions d'oficials i sotsoficials llicenciats a la fi de la Guerra Civil havien estat desestimades.⁵⁷ El fet es que el 10 de juliol Capitanía disposava ja de les llistes dels comandaments voluntaris de la Regió Militar (setanta-quatre homes, quatre més dels exigits) i les de sotsoficials i de CASE, personal especialista (entre cinc i sis més dels consignats a

48. 18-11-1993: Josep Viladot a l'autor.

49. 10-7-1941: Informe del cònsol general alemany a Barcelona. PAAA, Blau Division.

50. 10-7-1941: Informe del cònsol general alemany a Barcelona. PAAA, Blau Division.

51. Joaquim de Dalmau en tenia dinou (declaracions a Alfredo Bosque; tesi de llicenciatura, 75 i 76).

52. 4-7-1941: *Solidaridad Nacional*, 1.

53. Vegeu-ne xifres en el quadre estadístic número 4.

54. 6-7-1941: Ambaixador alemany a Oliveira Salazar. ANTT, fons Oliveira Salazar.

55. F. GRAJERA i D. INFANTES, *Rumbo a Rusia. Los voluntarios extremeños de la División Azul*, Madrid, Editorial Raíces, 2007, 318; i «Voluntarios portugueses en la División Azul», *Serga. Historia militar del siglo XX* 57, 2009, 46-49. Agraïixo als autors la informació que em van facilitar per a la meua recerca als arxius de Lisboa.

56. 10-7-1941: Informe del cònsol general alemany a Barcelona. PAAA, Blau Division.

57. 4-7-1941: *Solidaridad Nacional*, 1.

l'ordre de cinc dies abans).⁵⁸ Però a nivell militar, una cosa era els comandaments i una altra molt diferent la tropa. Així, si fem cas a l'ambaixador britànic Samuel Hoare, resulta ser que «tota» la guarnició de Girona havia estat forçada a l'enrolament (evidentment, no havia estat així), i que un sector de població que es trobava ja en situació de reserva havia rebut l'ordre de romandre a l'expectativa de marxar (les autoritzacions d'embarcament en ferrocarril havien estat signades). I pel que fa a Barcelona –també segons l'ambaixador–, el 44 Regiment d'Artilleria havia vist com, per trenta oficials voluntaris, només s'havien allistat vuit soldats.⁵⁹

El reclutament a Catalunya potser no havia estat l'*ignominiós* fracàs que pretenia Hoare (telegrama de 8 de juliol),⁶⁰ però sí que va fracassar tant a nivell civil com militar pel que fa a la tropa. El fet és que, contràriament a les exigències inicials, havien estat acceptats molts voluntaris civils que no havien combatut durant la guerra, atès que la van passar empresonats a zona republicana. Però hi ha més: segons va manifestar el general Múgica a un col·laborador del cònsol general alemany, «cents de soldats» havien estat forçats a allistar-se durant els últims dies de reclutament, atès l'escàs reclutament registrat fins a llavors. (El cònsol va arribar a escriure: «Òbviament, no es possible constatar fins a quin punt aquestes inscripcions han estat realment 'voluntàries'».)⁶¹ Però no oblidem tampoc que, com ja hem assenyalat, milícia i falangisme eren realitats que xocaven, i que, com a militar, Múgica es podia veure temptat a desvirtuar les fites del falangisme, i més encara si era davant de representants de la llavors envejada Alemanya.

Acabat el reclutament, el dijous 3 de juliol els voluntaris civils barcelonins van concentrar-se a la plaça d'armes del parc de la Ciutadella, davant de l'edifici dels bombers (hi ha fotografies), per tal de rebre instruccions. Van presidir l'acte Correa i De Monteyes. Acomplerts els tràmits, grups compactes de voluntaris van desfilar pel passeig de Colom i per les Rambles, tot entonant himnes de caire patriòtic espanyol. A la tarda, van lliurar la documentació requerida a la Prefectura de Milícies.⁶² I ja a primera hora del matí del dia següent, una expedició de voluntaris va sortir de Tarragona en direcció a Barcelona. I al capvespre, barcelonins i tarraconins van emprendre viatge cap a Lleida, on romandrien concentrats, si bé els lleidatans gaudien de permís especial i només es presentaven al centre de destí a passar llista⁶³. Allí va ser-hi Francesc Armengou, noi de dinou anys natural de Manresa però resident a Tàrrrega, que ens ha deixat el seu testimoni.⁶⁴ Mentrestant, un contingent de voluntaris barcelonins havia quedat a la Caserna del Bruc, a Pedralbes, on l'ambient tenia ben poc de militar:

58. «Resumen de las unidades de Infantería que cada región militar debe organizar»; ASHM, 28.26.8.1. Relacions nominals de la Capitania General de la IV Regió Militar (Barcelona, 10 de juliol de 1941).

59. 8-7-1941: Samuel Hoare al Foreign Office. PRO, FO.

60. 8-7-1941: Samuel Hoare al Foreign Office. PRO, FO

61. 2 i 10-7-1941: Informes del cònsol general alemany a Barcelona. PAAA, Blau Division.

62. 4-7-1941: *Solidaridad Nacional*, 1.

63. C. AGUSTÍ ROCA, *Rússia és culpable!...*, 73.

64. 3-1-2012: Francesc Armengou a l'autor.

Quan vaig arribar a la caserna, baix baixar del cotxe que em portava i em vaig dirigir a la porta. A l'entrada el sentinella em va preguntar a on anava i jo li vaig contestar. «Allà estan tots», em va dir. Va ser defraudant: tots estaven eufòrics, de gresca, amb molt d'optimisme. Allí vaig trobar a un vell amic, totalment borratxo. A la caserna del Bruc vam estar un parell de dies. Érem una amalgama de voluntaris sense comandaments.⁶⁵

El matí del dissabte 5 aquells voluntaris van deixar la caserna i van anar caminant fins a l'estació de França on, juntament amb els voluntaris que acabaven d'arribar de València per tal de cobrir el contingent exigít, van embarcar en un tren que els va portar fins a Girona. Allí, com ja hem comentat, van quedar concentrats a la Devesa, conjuntament amb els voluntaris de la ciutat i demarcació.⁶⁶ Josep Viladot ens en recorda l'ambient:

Recordo el primer dia de campament, que la guàrdia es feia de paisà ja que encara no s'havien repartit els uniformes, i em va xocar que l'únic uniforme dels sentinelles era un de tramviari. [...] Al costat de la Devesa teníem una piscina pública on durant tot el dia sonava música, però quasi sempre teníem els mateixos discs. Era veritablement obsessiu.⁶⁷

Però no tot era alegria, i de tant en tant, hi havia repartiment de fuetades per part dels sotsoficials. Tant a Lleida com a Girona els voluntaris romandrien concentrats fins mitjan juliol i, no sense dificultats, tindrien la primera presa de contacte amb la disciplina militar que els portaria a Rússia:

A la Devesa de Girona vaig tenir contacte amb l'Exèrcit. Eren militars de carrera que havien d'enfrontar-se amb un voluntariat polític bastant indisciplinat. Per imposar disciplina van emprar fins i tot el cop de fusta. Deien: «A formar!» i alguns formaven i d'altres, no. I a cop de fusta els feien formar.⁶⁸

Allò va desanimar més d'un. Durant els primers dies, en veure aquella rígida disciplina militar alguns van al·legar causes diferents per marxar, però la principal era que, com que s'havien allistat en una unitat falangista, no encaixaven amb aquella rigidesa de l'Exèrcit.

Molts, de Girona van marxar. L'excusa que van donar va ser: «Jo creia que anava a les milícies de Falange i no pas a l'Exèrcit». Però jo els deia: «Quan un

65. 10-6-1944: Abelard Azorín a l'autor.

66. 5 i 6-7-1941: *Solidaridad Nacional*, 1.

67. J. Viladot Fargas, *El espíritu de la División Azul: Posada*, Madrid, García Hispán, 2000, 189, 36.

68. 10-6-1994: Abelard Azorín a l'autor.

s'apunta, doncs s'apunta». Era una excusa. Es van anar tirant enrere. Penso que, com més involucrats estaven en el Partit, més van «jaquetejar», que dic jo.⁶⁹

A Girona, va quedar configurat el Segon Batalló del Regiment Vierna (el tercer dels quatre regiments en els quals inicialment es va estructurar de la División Azul), mentre que a Lleida, el Tercer Batalló. Manava el batalló de Girona el comandant Vicente Gimeno Arenas i el de Lleida, el comandant Agustín Luque Molinello, qui després de retornar de la División Azul seria apartat de l'Exèrcit per haver romàs uns mesos a les ordres de la República durant la guerra. I fou precisament a Lleida on es trobava el coronel José Vierna Trápaga, cap del Regiment, i el ja referit voluntari Armengou, noi marcat per l'assassinat d'un sacerdot de Tàrraga, a qui va veure des del balcó de casa seva caminant cap a la mort vorejat per homes de la FAI i com suplicava infructuosament que intercedís per ell un vell amic, qui va optar per callar.⁷⁰ Tant a un lloc com a l'altre van anar Correa i altres jerarquies del partit, i després de passar revista, van fer proselitisme en pro de la no marxa.⁷¹ Finalment, al capvespre del dilluns 14 van partir amb tren els voluntaris concentrats a Girona, i a la matinada del dimarts 15 ho van fer els concentrats a Lleida. Els primers, tingueren una breu escala a Barcelona (aplaudiments, crits anticomunistes, entrepans de la Sección Femenina) i l'afegit dels artillers que havien estat concentrats al barceloní Parc de Sant Andreu. En ambdós casos el destí era Irun.⁷²

El durant: front i rereguarda

Fins aquí l'alegria i excitació pròpies de l'inici d'una experiència vital diferent, *forta*, a la vida de gent jove. Després vindrien el trajecte per França (males vibracions i alguna pedrada) i per Alemanya (tot al contrari; agraïment, de fet). Ja a Baviera, entre el 17 de juliol i el 19 d'agost, els divisionaris van rebre instrucció al campament militar de Grafenwöhr. I ja el 31 de juliol, juraven fidelitat a Hitler «en la seva lluita contra el comunisme» i la unitat va passar a ser la 250 Divisió d'Infanteria de la Wehrmacht.

Del 20 d'agost a l'11 d'octubre, la División Azul va dur a terme el viatge cap a Rússia. Foren cinquanta-tres dies de camí, nou dels quals (20 a 28 d'agost), per territori alemany i polonès, els van fer amb tren; trenta-un (29 d'agost a 28 de setembre), per terres bielorusses, lituanes, novament bielorusses (curiositat i descobriment del maltractament als jueus) i russes, a peu (nou-cents kilòmetres); i els tretze últims també amb tren, en sentit nord, de Vitebsk a Novgorod (29 de setembre a 11 d'octubre, fred: aviat, les temperatures per sota dels deu i fins i tot vint graus sota zero). Però l'objectiu inicial de la División Azul, Moscou, havia estat desestimat per Hitler perquè havia rebut mals informes (actituds poc ortodoxes

69. 26-1-1996: Josep Viladot a l'autor.

70. 3-1-2012: Francesc Armengou a l'autor.

71. 10-6-1994: Abelard Azorín a l'autor; i 26-1-1996: Josep Viladot a l'autor.

72. 17-7-1941: *La Vanguardia Española*, 3.

respecte a la mentalitat germànica) i necessitava reforços al nord. No cal dir que el canvi de front va generar frustració. Ja a Novgorod, les posicions de combat van quedar fixades entre la ciutat, al nord, i el llac Ilmen, al sud, dos punts geogràfics units pel riu Voljov.

El 12 d'octubre de 1941 la División Azul va iniciar la lluita i va tenir ja els primers morts. El 14, una ordre de l'OKH (Alt Comandament de l'Exèrcit) va establir que hauria de creuar el Voljov i progressar territorialment cap a l'est. El 19 va aconseguir el pas del riu i, tot i trobar-se davant d'una forta defensa soviètica, els dies següents va conquerir algunes petites localitats. Finalment, el 5 de novembre una part dels espanyols va rellevar la unitat alemanya que defensava Possad i Otenski, dos punts avançats contínuament atacats pels russos i on van viure un martiri que va durar fins al 7 de desembre, quan Muñoz Grandes va ordenar-ne el replegament. Les temperatures s'acostaven als trenta graus sota zero, i el dia 15 van arribar a quaranta, i la roba seguia essent la de l'estiu (la d'hivern tardaria dos mesos a arribar). Morts per congelació que, sumades a les dels combats, n'eren ja mil quatre-cents (les de l'Exèrcit alemany s'aproximaven al quart de milió). Feia deu dies que, amb el general Georgi Zhukov al capdavant, Moscou s'havia tret de sobre el setge alemany, amb un atac que havia capgirat el sentit de la lluita. Ja res no tornaria a ser com abans: la capacitat d'ofensiva dels agressors havia arribat al límit. I tot i que durant els dos anys següents hi hauria intents ofensius, serien limitats. El 1942, al sector sud, per tal d'aconseguir els pous petrolífers del Caucas, que va portar a la salvatjada de Stalingrad i a l'aniquilament de tot un exèrcit (el Sisè alemany: tres-cents mil soldats), i el 1943, al centre, per rectificar la línia de front al sector de Kursk. Tots dos intents van fracassar, i a partir de llavors la iniciativa va quedar totalment en mans de l'Exèrcit Roig, que en menys de dos anys es plantaria a Berlín.

En aquell context de derrota, la División Azul també va viure el seu calvari: només en un dia, el 10 de febrer de 1943, a Krasny Bor («Bosc Roig») va veure morir 1.125 homes, la quarta part dels que moririen al llarg de tota la campanya. Però llavors feia ja quatre mesos que no lluitava a la regió del riu Voljov, sinó que ho feia més amunt, davant d'un dels barris industrials de Leningrad. Allí, a Kolpino, i ja sense Muñoz Grandes al capdavant (havia estat substituït per Emilio Esteban-Infantes, un general de segona fila que procedia de Barcelona, on era cap d'Estat Major), va haver d'aguantar una frustrant lluita de posicions. Una lluita agreujada per la capacitat de l'artilleria soviètica, superior a l'espanyola, i per les contínues infiltracions, que provocaven un degoteig de morts sense final. Finalment, la contundent acció de les diplomàcies nord-americana (juliol) i britànica (agost) va fer decidir Franco a forçar-ne la retirada del front i la repatriació. Era la fi de la División Azul.

Mentre tot allò succeïa a Rússia, a Catalunya la major part de la població va mantenir-se freda –gèlida, de fet– davant la División Azul. La manifestació més clara la trobem en el fet que la contribució de Barcelona al nomenat *aguinaldo* de Nadal era de cent mil pessetes, mentre que Oviedo en portava cent cinquanta mil recaptades o un poble castellà de vuit mil habitants (Corral de Almaguer), catorze mil. Només la Diputació de Madrid n'havia recaptat cent mil, tant com tot Barcelona, i la Sección Femenina madrilenya havia arribat a les tres-cents mil (la de To-

ledo, a cent cinquanta mil).⁷³ No és d'estranyar, doncs, que la premsa barcelonina instés nerviosament a un increment de les aportacions d'última hora:

Esperamos, pues, que en los breves días restantes del plazo hábil para entregar donativos, se intensifiquen extraordinariamente las entregas de la población de Barcelona. De no hacerlo así, habría que sufrir el bochorno de quedarse demasiado atrás.⁷⁴

Vergonya que va arribar al punt de no donar ja més xifres del total que s'havia recaptat. En el fons, allò no era més que la manifestació d'una realitat que a ningú no escapava: Catalunya no s'implicava en el fer de la División Azul. L'aliadofília superava amb escreix la germanofília, per molt que pesés als caps falangistes i a bona part de l'Exèrcit. Prou havien hagut de fer els industrials de Sabadell, Terrassa i Barcelona que, forçats per les autoritats (fonamentalment per l'astut Demetri Carceller, el català ministre d'Indústria i Comerç), al principi de setembre van «acceptar» contribuir a la vestimenta d'hivern dels divisionaris amb... mig milió de pessetes (de 1941!) en llana.⁷⁵ I molt aviat va haver-hi problemes, de manera que Barcelona es va convertir en focus de transmissió de penalitats divisionàries, de la mà de repatriats.⁷⁶ El carrer els era hostil, fins al punt que, el juliol de 1942, mentre que cents de barcelonins manifestaven per les Rambles la seva alegria per l'intent de desembarcament aliat a Dieppe, un full clandestí del PSUC instava a assassinar «com a gossos» els oficials retornats.⁷⁷ Ja a la tardor, exmembres de la unitat es van unir a falangistes per reprimir les manifestacions aliadòfiles.⁷⁸ I ja el febrer de 1943, Jaeger va manifestar a l'ambaixador «l'actitud hostil» de «la població treballadora i la petita burgesia» respecte a Alemanya, incrementada arran de les derrotes (va esmentar Stalingrad).⁷⁹ Una actitud que va anar creixent, a mesura que els aliats progressaven en els camps de batalla.

Però hi havia un altre element que també va definir actituds: la mort. Al front, matar i morir van configurar part de la trajectòria de la División Azul. Un divisionari català recorda:

Vam matar milers de russos. Quan jo passava pel camí, em guiava pels morts que hi havia. Ara bé, quan marxàvem d'un poble a un altre, els russos de la població venien amb nosaltres, doncs amb nosaltres, menjaven. Fins als presoners els hi donàvem de menjar bé. Però es van fer barbaritats: el «xinès», que era legionari, quan arribava al quarter general, que estava a tren-

73. 8-11-1941: *Solidaridad Nacional*, 1; 16-11-1941: *Solidaridad Nacional*, 1.

74. 16-11-1941: *Solidaridad Nacional*, 1.

75. 6-9-1941: *La Vanguardia Española*, 3.

76. 6-9-1941: Cònsol general Jaeger a ambaixador Stohrer; PAAA, BM.

77. 15-9-1942: Nota del Consolat General alemany a Barcelona; PAAA, DGKB. 1-7-1942: Full clandestí del PSUC; PAAA, DGKB.

78. 15-10-1942: Informe del Consolat General alemany a Barcelona; PAAA, DGKB.

79. 16-2-1943: Informe del Consolat General alemany a Barcelona; PAAA, DGKB.

ta kilòmetres, havia matat a tots els presoners pel camí. Això, per desgràcia, passa a totes les guerres.⁸⁰

Uns cinc mil divisionaris van deixar la vida a Rússia, setze vegades més que els alemanys que l'havien deixada a Espanya. Per tant, «el deute de sang» amb el Tercer Reich va quedar saldat i sobradament invertit. Com va recordar Jaume Farré, el més dur de la seva experiència va ser la mort. Disparaven amb les metralladores des de sots, i a vegades els russos saltaven per damunt i calia lluitar cos a cos. A Nilitkino, en tres mesos, la seva unitat va arribar a perdre cent deu homes de cent setanta.⁸¹ La mort, per tant, definia la vida. A rereguarda, les morts dels catalans van pesar com una llosa. La Montserrat Creus havia estat amiga de Tiburci Borràs, el primer mort barceloní a Rússia: li tenia una gran estima i havia arribat a ballar amb ell. Estudiava enginyeria industrial i, segons ella, era força simpàtic. Quan es va saber que havia mort, se li van fer uns funerals a l'església de Pompeia, i la premsa barcelonina es va omplir de referències al «primer *caigut* barceloní». *Solidaridad Nacional* es va expressar així:

Tiburcio Borrás Batista, de 21 años de edad, militante del S.E.U. y falangista de cuerpo entero, ha encontrado la muerte, cara al enemigo, en las inhóspitas tierras rusas. [...] Barcelona cuenta con él con un héroe suyo, caído gloriosamente en la lucha contra el comunismo, por el honor y la gloria de la Patria muy querida, y para lograr una Europa mejor y más justa.⁸²

La mort del Tiburci va obrir una successió de morts que ningú no va poder parar. Progressivament, les necrològiques van començar a envair les pàgines de la premsa, de manera que resultava estrany el dia que no publicava algun nom de mort a Rússia. Però no només la mort definitiva fou element definidor de l'aventura divisionària catalana, també ho va ser la mort «parcial»: la mutilació. Això és el que va viure el falangista Ramón Farré Palaus, nat a Barcelona el març de 1920. Farré va perdre els dos peus i part de les cames el gener de 1942, en la travessa del llac Ilmen, una de les barbaritats (o «gestes», depèn del punt de vista que s'apliqui a la qüestió) més sonades de la División Azul. Va resultar que, per tal de socórrer uns alemanys, la companyia d'esquiadors va haver de travessar el llac (no en línia recta, sinó en ziga-zaga, ateses les esquerdes al gel) a unes temperatures que van arribar a situar-se per sota dels cinquanta graus negatius (concretament, cinquanta dos). No cal dir que les congelacions van afectar molts dels homes, entre els quals es va trobar Farré. Al final, només dotze dels dos-cents sis inicials van arribar al destí: la resta, morts o disminuïts per congelació. No cal dir que Farré va rebre la creu de ferro.⁸³

80. 15-12-1994: Antoni Franco a l'autor.

81. 10-10-2009: Jaume Farré a l'autor.

82. 16-11-1941: *Solidaridad Nacional*, 2.

83. R. FARRÉ PALAUS, *Impresiones. Centinela junto al Ilmen*, Alacant, García Hispán, 1991, 110.

En aquell context de mort, que unia front i rereguarda, un altre element va marcar la història de la División Azul: la interacció amb la població jueva i la percepció de la *Shoah*. No cal dir que entre els divisionaris va haver-hi actuacions diferents: des de les marcades per la misericòrdia fins al rebuig, però mai l'assassinat. Com ha assenyalat Núñez Seixas en els seus estudis de la sociologia divisionària, l'actitud espanyola poc va tenir a veure amb la dels alemanys. I tot i que el discurs de les experiències mescla mite i realitat, el fet és que els divisionaris van arribar a tenir jueus al seu costat als hospitals de Riga i Königsberg en qualitat de personal auxiliar i en igualtat de condicions amb espanyols, alemanys i bàltics. En aquella línia d'acció, el falangista català Manel Bars Casamitjana va narrar l'enfrontament d'un divisionari amb uns SS que volien impedir que compartís el seu menjar amb un jueu ancià, i va acusar els alemanys de ser «instruments de precisió i buits d'altres sentiments que no fossin l'adoració al gran Adolf Hitler»⁸⁴. Però potser aquella fou una excepció. Llevat d'altres, que segur que n'hi va haver, el fet és que entre els membres de la División Azul no es va donar una actitud de defensa generalitzada dels jueus. En part, i sobretot, perquè al front van tenir poc contacte amb ells, atès que les zones que van ocupar havien estat prèviament «depurades» pels alemanys, però també perquè, en última instància, sembla ser que va prevaldre la passivitat.⁸⁵

El després: entre el gulag i el retorn

Quan la División Azul va retornar, uns quants catalans –pocs– van quedar a Rússia fins al març de 1944, en el marc de l'enfonsament del front i de la retirada alemanyes, en l'anomenada Legión Azul.⁸⁶ I alguns prosseguirien la lluita fins a 1945, enrolats a l'Exèrcit o a les SS armades, però al marge del Govern espanyol, fet que queda fora de la nostra anàlisi i on la memòria ve llastrada per la imaginació.⁸⁷ Mentrestant, prosseguia i s'incrementava la captivitat, que s'allargaria fins a 1954.

La història del presidi pràcticament tanca el cercle d'anàlisi sobre la División Azul. Resulta difícil donar una xifra atès els criteris dispars de les fonts, però hom calcula que uns quatre-cents cinquanta divisionaris van acabar a camps de concentració soviètics. Una realitat molt particular, atès que no hi van regir les directrius

84. M. BARS CASAMITJANA, *El pan en el fango*, Olot, Aubert Impresores, 1962, 6-12.

85. X. M. NÚÑEZ SEIXAS, «Los vencedores vencidos...», 103-104; «¿Testigos o encubridores?...». Segons aquest autor, tot sembla indicar que els italians van prendre actituds de defensa dels jueus més contundents que els espanyols.

86. X. MORENO JULIÀ, «La Legión Azul», *Espanoles en la Segunda Guerra Mundial: el Frente del Este*, Madrid, Ediciones Vandalia, 1999, 122-133. En aquest moments, l'autor està plasmant la realitat d'aquella petita unitat, i el seu context bèl·lic i diplomàtic, en un llibre de propera aparició.

87. Sobre el tema, destaquen els següents llibres de memòries: E. CALAVIA BELLOSILLO i FRANCISCO ÁLVAREZ COSMEN, *Enterrados en Rusia*, Madrid, Editorial Saso, 1956, 237; M. EZQUERRA SÁNCHEZ, *Berlín a vida o muerte*, Barcelona, Ediciones Acervo, 1975, 204; R. PÉREZ EIZAGUIRRE, *En el abismo rojo. Memorias de un español once años prisionero en la U.R.S.S.*, Madrid, Artes Gráficas Rehyma, 1955, 245; M. PUENTE: *Yo, muerto en Rusia (Memorias del Alférez Ocañas)*, Madrid, Ediciones del Movimiento, 1954, 247; A. SALAMANCA i F. TORRES GARCÍA, *Esclavos de Stalin: el combate final de la División Azul (Memoria histórica de un prisionero en la U.R.S.S.)*, Madrid, FN Editorial, 2002, 325.

de la Convenció de Ginebra de 1929, ja que l'URSS no havia pres part en la seva redacció i el hitlerisme es va agafar fort a aquesta circumstància. Òbviament, allò va generar que el presidi divisionari es desenvolupés en condicions de total arbitrarietat. (Un presidi que arribaria a engolir els soldats soviètics que s'havien rendit als alemanys i les seves famílies, així com civils titllats de col·laboracionistes.)⁸⁸

Tornem, però, als divisionaris. Una part va morir durant el trasllat i els primers mesos, fonamentalment, i la resta va sobreviure i va poder retornar a bord del vaixell *Semíramis*, l'abril de 1954. La majoria havien estat capturats a la batalla de Krasny Bor (febrer de 1943), ja referida, per la qual cosa van haver de penar onze anys. Victorià Aixalà Costa, Gonçal Alarcón, Joan Cabré Cabré, Joan Cano, Joan Carles, Faust Gras Gelet, Germà Gurgún, Joan López y Daniel Massip foren catalans que van penar al gulag. Analitzem, sintèticament, la seva història de presidi. Aixalà Costa havia nascut el 1921 a Alcarràs, Lleida. Fou capturat a Krasny Bor. Va penar al camp 158 i, des de febrer de 1952, al camp 182, i va retornar en el *Semíramis*. El segon enregistrat, Alarcón, era natural de Barcelona, on havia nascut el 1925. Capturat a Krasny Bor, el febrer de 1949 fou transferit al camp 270 i el febrer de 1952, al camp 476. Va retornar amb el *Semíramis*. Pel que fa a Cabré, havia nascut el 1918 a Tarragona, capturat a Krasny Bor, va venir també amb l'expedició del *Semíramis*. Cano, nascut el 1921 a Barcelona, igual. Respecte a Carles, nascut el 1924 a la Bisbal, Girona, fou capturat a Krasny Bor i va morir en captiveri el maig de 1945. El sisè enregistrat, Gras Gelet, havia nascut el 1915 a Alguaire, Lleida, i estava catalogat com a desertor. Retornat amb el *Semíramis*, va ser assassinat tres mesos després, a la presa del seu poble, lligat de peus i mans, si bé la Guàrdia Civil va enregistrar que s'havia suïcidat. Quant a Gurgún, nascut el 1906 a Barcelona, va ser capturat el febrer de 1942 a dotze kilòmetres de Novgorod, i va morir quinze dies després al camp 75. Pel que fa a López, havia nascut el 1924 a Girona, tenia la graduació de caporal, i fou capturat a Krasny Bor. I respecte a Massip, dir que havia nascut el 1922 a Barcelona. Fou capturat també a Krasny Bor, el maig de 1950 va ser transferit al camp 437, i va poder retornar amb el *Semíramis*.⁸⁹

La vida al presidi soviètic havia estat molt dura. Segons la investigadora Josefina Iturrarán (1995), un mínim de vint centres s'encarregaren de la captivitat dels divisionaris; tots, sota control de la policia política (NKVD), llevat d'un –el de Norilsk– integrat en el gulag. Cinc d'aquells camps de concentració eren a Ucraïna, quatre, al Kazakhstan, i la resta, a Rússia.⁹⁰ A un d'aquests, el de Borovichi, a Novgorod, que entre octubre de 1949 i setembre de 1951 va arribar a tenir 205 divisionaris (fidels i desertors) i 34 *internats* (pilots, mecànics i marins mercants republicans, majoritàriament catalans, que havien renunciat a la ciutadania soviètica), el 5 d'abril

88. V. KONÁSOV i A. TEREIXUK, «Els presoners de guerra a la URSS: 1941-1955», *L'Avenç* 173, 1993, 14-18.

89. Part d'aquesta informació prové d'un fons de l'Arxiu Militar de la Federació Russa (AMFR), que concentra els expedients dels presoners, i que ha estat traduïda del rus per la sociòloga i exbecària de la URV Marta Simó Sánchez.

90. Article de Pilar Bonet a *El País* (12-3-1995).

de 1951 hi va haver un conat de rebel·lió. Concretament, uns cent cinquanta divisionaris i *internats* es van declarar en vaga de fam, per la manca de lliurament d'uns paquets que van entendre com a seus. L'Exèrcit va intervenir i foren dictades unes trenta-cinc condemnes de quinze a vint-i-cinc anys de presó. Així les coses, segons indica el professor Boris Kovaliov (2009), l'administració del camp va fer la catalogació següent: 1) partidaris de la causa soviètica: odiaven Franco i volien quedar-se a viure a l'URSS; 2) indiferents: no eren franquistes –no volien retornar– però no es volien quedar a l'URSS; 3) desitjosos de retornar: tant divisionaris com *internats*. La majoria ho van aconseguir.⁹¹

Bona part dels homes que van sobreviure al presidi arribarien al Port de Barcelona la tarda del divendres 2 d'abril de 1954, en el vaixell lliberià *Semíramis*. La ciutat, encuriosida, els va veure arribar, i una escriptora catalana, Carme de Rafael Marès (Carmen Kurtz), va guanyar el Premi Planeta 1956 amb una recreació d'aquell retorn, que havia estat teatralitzat pel dramaturg català Jaume Salom un any abans.⁹² Fou allí, al port, aquella tarda, quan el cor del reputat fotògraf barceloní Carlos Pérez de Rozas i Masdeu va deixar de bategar: les fotografies fetes fins al moment de la mort van quedar a com a testimoni del seu treball.⁹³ Entre els 286 arribats hi havia dinou divisionaris, tres treballadors (Salvador Bueno, Jaume Pereiro i Ricard Serra), dos mariners (Pere Llompart, Ramon Santamaria) i un pilot (Claudi Rammell) catalans, tot essent republicans retinguts a l'URSS els sis últims. Coneixem, per fonts soviètiques, les vicissituds, en part ja referides, d'onze dels divisionaris, concretament, de Gonçal Alarcón (Barcelona), Salvador Bueno (Barcelona), Joan Cabré (Tarragona), Joan Cano (Barcelona), Martí Febrero (Barcelona), Màrius Florejachs (Barcelona), Josep Garcia (Barcelona), Faust Gras (Lleida), Pere Llompart (Barcelona), Daniel Massip (Barcelona) i Victorià Rodríguez (Barcelona).⁹⁴ Un cop als autocars, van enfilear en direcció a l'Hospital Militar, a Vallcarca, tot deixant de banda l'arquebisbe Gregorio Modrego a la Basílica de la Mercè, plena de gom a gom. Allí va anar el cap d'excombatents, Tomàs García Rebull, i el general Muñoz Grandes, que havia parlat pels micròfons radiofònics des de Capitania.⁹⁵

Molta alegria fins que, aquella mateixa nit, els retornats de Madrid es van dirigir al tren especial que hi havia preparat a l'Estació de França. No hi van poder pujar: la policia els ho va impedir. Ningú no entenia res.⁹⁶ Les ordres venien del Govern Civil. Però Felipe Acedo Colunga –el governador– no havia fet sinó complir altres ordres. Tot sembla indicar que la iniciativa d'estrangular l'arribada festiva d'aquells

91. B. KOVALIOV, «Presoners de guerra espanyols en el camp de Borovichi», Moscou, 2009, (traduït del rus per Marta Simó Sánchez).

92. C. KURTZ, *El desconocido*, Barcelona, Editorial Planeta, 1956, 311; J. SALOM, *El mensaje* (obra estrenada el 1955).

93. 3-4-1954: *Solidaridad Nacional*, 4: «Barcelona pierde a su mejor reportero gráfico.– No es creíble el suceso, pero sin embargo, es una dramática verdad. Con su máquina en la mano, ha muerto don Carlos Pérez de Rozas mientras realizaba, para el público, su última información».

94. Fons de l'Arxiu Militar de la Federació Russa (AMFR).

95. Fons de l'Arxiu de l'Hospital Militar de Barcelona. *La Vanguardia Española*, de 3-4-1954, 3.

96. 26-1-1996: Josep Viladot a l'autor.

homes a Madrid va partir del mateix Franco (res d'«entrades triomfals» com la de la primavera de 1942 a Madrid, en arribar la primera gran expedició de rellevats). Era 1954 i la realitat del món havia canviat massa per donar rebombori al retorn d'aquelles relíquies vivents d'una realitat ja extingida a ulls de l'opinió pública: la de la col·laboració amb l'Eix, o sigui, la del franquisme bel·ligerant.

Però no tot acabava aquí. Cal dir que Franco –general que no es va moure de palau per anar a rebre homes amb una càrrega d'anys de presidi– hagués pogut alliberar-los... set anys abans: el 1947!! Però els va deixar podrir a Rússia perquè li va interessar més adscriure's als postulats de la Doctrina Truman, matrimoni de conveniència amb els Estats Units d'Amèrica. Un fet que va trencar el fil de les àrdues negociacions fetes fins aleshores amb la part soviètica, tot invalidant els punts d'acord, ja quasi definitiu, aconseguits pel diplomàtic Terrasa i el capità Schaerer a Ginebra i Zuric.⁹⁷ Era la seva supervivència i la del seu règim el que estava en joc, i Franco ho va tenir molt clar. Poc van importar, en aquell context de 1947, que els homes de la División Azul haguessin de restar uns quants anys més al presidi soviètic. Poc va importar: la seva memòria quedava llunyana en el temps i molts havien ja oblidat. Com poc va importar també, ja a l'any 1954, arruïnar uns moments de calidesa als qui es delien pel retorn a les seves llars.

Aportacions finals i conclusions

Un primer punt a referir com a conclusió d'aquest treball: l'objecte d'anàlisi. La División Azul va ser, fonamentalment, un element de gran complexitat. Creació fallangista molt aviat avortada per l'Exèrcit, en última instància va respondre a l'intent d'aconseguir, per part del franquisme, una posició relativament còmoda en l'Europa del «Nou Ordre» hitlerià.⁹⁸ Una oportunitat que va arribar quan la Wehrmacht va atacar la Unió Soviètica. Per a la Falange, s'obria una porta per sortir de l'estat de somnolència i frustració arrossegat des de la fi de la Guerra Civil. I va jugar la seva carta de poder, de la mà d'Alemanya. Franco va entendre que l'aposta serviria per apaivagar, a ulls dels alemanys, el mal gust de boca deixat el desembre de 1940, quan va dir no a l'entrada del país a la guerra, després que a Hendaia (octubre) Hitler li hagués negat la part de l'imperi colonial francès que desitjava. La frustració hitleriana havia estat tanta després del *no*, que Alemanya va arribar a l'amenaça (ambaixador Von Stohrer a Franco, 20 de gener de 1941).⁹⁹ En tot cas, Franco se sa-

97. Per al professor Wayne Bowen, Europa havia passat de l'Edat del Progrés (segle XIX i principis del XX, destruïda per la Primera Guerra Mundial) a l'Edat del Caos (dècades de 1920 i 1930), i d'aquesta, a l'Edat del Nou Ordre (1939-1945). W. H. BOWEN, *Spaniards and Nazi...*, 4.

98. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Franco y la URSS. Diplomacia secreta (1946-1970)*, Madrid, Ediciones Rialp, 1987, 61-66, 74-78 i 80-83.

99. Per a la trobada d'Hendaia i els seus antecedents i conseqüents, vegeu, a més de les obres citades a les notes 15, 16 i 17, R. GARCÍA PÉREZ, *Franquismo y Tercer Reich. Las relaciones económicas hispano-alemanas en la Segunda Guerra Mundial*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1994, 614; M. GUDERZO, *Madrid e l'Arte della diplomazia. L'incognita spagnola nella seconda guerra mondiale*, Florència, Manent, 1995, 571; V. MORALES LEZCANO, *Historia de la no*

bia deutor de Hitler, i va trobar en la División Azul un gest idoni de compensació, tot i que relativa: ajudaria només en un front i amb una unitat de voluntaris, i amb justificació ideològica de lluita contra el bolxevisme, *l'enemic* per antonomàsia de l'*Espanya nacional*.

Un segon punt a referir: la historiografia. A nivell d'estudis, la División Azul ha donat i dona un ampli ventall de manifestacions, en part acadèmiques, i sobre les quals, com ja s'ha dit, cal destacar les aportacions dels professors Núñez Seixas i Rodríguez Jiménez. La primera, en forma d'articles, per la seva riquesa de matisos, atès que ha analitzat en detall i de manera crítica la sociologia del fet divisionari (tot afegint-hi les interaccions amb l'antisemitisme de l'època) i el discurs mitificador que ha generat. I pel que fa a l'obra de Rodríguez Jiménez, s'ha centrat fonamentalment en l'estudi de la composició de la Divisió (molt menys blava del que fins ara es pensava, atès el pes de l'element civil no falangista i de l'Exèrcit). I també en les accions que el seu servei de control va desplegar en contra dels qui va catalogar com a *indesitjables*, objecte d'especial control al front i, en molts casos, de retorn obligat a Espanya, on alguns van acabar entre barrots. Treballs de qualitat, sobre els quals cal apuntar algunes precisions, que tot seguit detallaré.

Certament, la División Azul ho va ser només parcialment, en tant que la massa falangista mai no va constituir una majoria suficient. Però és que difícilment ho hagués pogut ser des del moment en què l'Exèrcit, de la mà del seu ministre, va entrar en el joc, tot sabent que el règim de Franco era molt més seu que de la Falange. I pel que fa als alts índex de desafecció a la unitat, patents des del principi, cal dir que la División Azul abastava milers de voluntats difícilment quantificables, moltes, afins als seus principis (majoritàries, de fet, fins a 1942) i d'altres, fins a cert punt equidistants dels extrems. En tot cas, la casuística divisionària s'imposa per la seva amplitud i diversitat: nois convençuts, d'altres d'obligats, alguns d'interessats per la paga (unes dues vegades i mitja la d'un obrer) o per obtenir la condició d'excombatent després d'acumular quatre mesos de front. Que hi va haver-hi desafeccions... i tant!, però també milers d'adhesions i poques, molt poques, desercions (menys de cent, de més de quaranta cinc mil homes). I pel que fa a la reflexió desmitificadora del *relat divisionari*, articulada sobre un conjunt d'elements discursius de pes, cal dir que, efectivament, hi va haver divisionaris que van robar a civils russos, però cal no oblidar que també van actuar així en el si de la Divisió, entre ells, i en el campament militar, amb alemanys. També cal dir que van ser executats espies i partisans, però allò era una guerra. I probablement els divisionaris van participar en represàlies sobre civils en resposta a atacs partisans, però no queda clarament documentat ni quan ni com, i, a més, convindria mesurar el nivell de complicitats.

Finalment, cal dir que calibrar costa. I més quan tenim davant nostre un món de voluntats tan ampli como va ser el de la División Azul. És per això que ha estat

beligerancia española durante la segunda guerra mundial, Las Palmas de Gran Canària, Excma. Mancomunidad de Cabildos de Las Palmas, 1980, 260; M. ROS AGUDO, *La gran tentación. Franco, el Imperio colonial y los planes de intervención en la Segunda Guerra Mundial*, Madrid, Styria, 2008, 413; i *Franco/Hitler 1940: de la Gran Tentación al Gran Engaño*, Madrid, Arco/Libros, 1990, 95.

definida com una amalgama de més de quaranta-cinc mil realitats, una per cadascun dels seus homes.¹⁰⁰ I pel que fa a Catalunya, cal no oblidar que fou aquí on la División Azul va morir, el 2 d'abril de 1954, en arribar al port de Barcelona el *Semíramis*. Ara, passats ja molts anys, la majoria dels divisionaris reposen en els nostres cementiris i molt pocs són els que encara resten amb vida. Però malgrat la poca vida que queda i que el record social és més que borrós, la realitat és que Catalunya té en la División Azul un element de la seva història. Un element certament col·lateral, com dèiem al principi d'aquest article, però no per això no real. Esperem que el seu batec hagi servit per avançar, un pas més, en el coneixement del nostre passat.

QUADRES ESTADÍSTICS

QUADRE 1

Nombre de caps i oficials, sotsoficials i CASE, i tropa que cada regió militar havia d'aportar per configurar la División Azul, classificats per unitats.

Totals i percentatge sobre el sumatori

<i>Regió</i>	<i>Caps i oficials</i>	<i>Sotsoficials i CASE</i>	<i>Tropa</i>	<i>/</i>	<i>Total (%)</i>	
I	89	273	2.299	/	2.661	(15,5)
II	90	249	2.160	/	2.499	(14,5)
III	72	201	1.598	/	1.871	(10,9)
IV	70	193	1.758	/	2.021	(11,8)
V	45	180	1.347	/	1.572	(9,1)
VI	55	169	1.293	/	1.517	(8,8)
VII	69	183	1.549	/	1.801	(10,5)
VIII	48	123	1.154	/	1.325	(7,7)
Marroc	63	177	1.682	/	1.922	(11,2)
TOTAL	601	1.748	14.840	/	17.189	(100)

Font: elaboració pròpia a partir de la relació nominal de la Capitanía General de la IV Regió Militar de 10 de juliol de 1941.

Nota: els CASE eren mestres de professions manuals de l'Exèrcit. En aquest quadre no es contemplen ni el Quarter General, ni Automobilisme, ni Transmissions, ni la Guàrdia Civil (1.257 homes en total) perquè els seus efectius no vénen estructurats per regions militars. L'any 1941 Espanya estava dividida en deu regions militars: La I, amb capital a Madrid; la II, a Sevilla; la III, a València; la IV, a Barcelona; la V, a Saragossa; la VI, a Burgos; la VII, a Valladolid; la VIII, a la Corunya; el Marroc (regió sense numeració), i les Illes Balears i Canàries (regió sense numeració).

100. X. MORENO JULIÀ, *La División Azul...*, 6.

QUADRE 2

Nombre de caps i oficials, sotsoficials i CASE, i tropa que la IV Regió Militar (Catalunya) havia d'aportar per configurar la División Azul, classificats per unitats. Totals i percentatge sobre el sumatori

<i>Unitats</i>	<i>Caps i oficials</i>	<i>Sotsoficials i CASE</i>	<i>Tropa</i>	<i>/</i>	<i>Total (%)</i>
Regiments d'Infanteria	46	128	1.308	/	1.482 (73,0)
Grup d'Artilleria	22	48	340	/	410 (20,2)
Sapadors	1	11	66	/	78 (3,8)
Sanitat	1	4	37	/	42 (2,1)
Veterinària	0	2	17	/	19 (0,9)
TOTAL	70	193	1.768	/	2.031 (100)

Font: elaboració pròpia a partir de la relació nominal de la Capitania General de la IV Regió Militar, de 10 de juliol de 1941.

Nota: els CASE eren mestres de professions manuals de l'Exèrcit. L'any 1941 la IV Regió Militar tenia Barcelona per capital i es corresponia amb els límits geogràfics de Catalunya.

QUADRE 3

Total de voluntaris i nombre i percentatge dels que tenien algun cognom català que es van inscriure a prefectures de FET-JONS de Catalunya per a la División Azul el juliol de 1941, per demarcacions i al conjunt de Catalunya

		<i>Cognom català</i>	
<i>Demarcacions</i>	<i>Total voluntaris</i>	<i>Total</i>	<i>(%)</i>
Barcelona	977	455	(46,6)
Girona	101	62	(61,4)
Lleida	90	57	(63,3)
Tarragona	118	57	(48,3)
CATALUNYA	1.286	631	(49,1)

Font: elaboració pròpia a partir de les relacions nominals de voluntaris inscrits a les prefectures de FET-JONS de Catalunya, juliol de 1941.

Nota: les xifres són aproximatives pel fet que algunes relacions estan fetes a mà i no sempre ha estat possible desxifrar els cognoms.

QUADRE 4

Composició del batalló d'Infanteria de la División Azul amb major proporció de soldats de Catalunya. Totals i percentatges

<i>Composició</i>	<i>Efectius</i>	<i>(%)</i>
Comandaments	132	(14,6)
Tropa falangista de Catalunya	401	(44,5)
Tropa falangista forana	89	(9,9)
Tropa militar de Catalunya	260	(28,8)
Tropa militar forana	20	(2,2)
TOTAL	902	(100)

Font: elaboració pròpia a partir del justificant de revista del Regiment Vierna; Grafenwöhr, 12 d'agost de 1941.

Nota: es tracta del Segon Batalló del Regiment que, amb un seguit de modificacions, es convertiria en Regiment 263. Cada regiment d'Infanteria estava format per tres batallons (el primer, tenia 83 falangistes i 50 militars de Catalunya, i el tercer, 63 falangistes i 33 militars). En total, la División Azul disposava de tres regiments i nou batallons.

QUADRE 5

Voluntaris de la ciutat de Barcelona a la División Azul l'any 1941, estructurats segons la seva condició de falangista o militar. Totals i percentatges

<i>Condició</i>	<i>Efectius</i>	<i>(%)</i>
Falangistes	600	(72,6)
Militars	226	(27,4)
TOTAL	826	(100)

Font: elaboració pròpia a partir dels llistats de l'Ajuntament de Barcelona per configurar el lot de Nadal per als voluntaris de la ciutat, desembre de 1941. AAAB, Alcaldia, Cerimonial, 1941.

QUADRE 6

Estructura professional dels allistats de procedència civil a la División Azul a les ciutats de Barcelona i Madrid. Totals i percentatges per a professions que a Barcelona superen l'1% del total dels inscrits

<i>Professions</i>	<i>Barcelona</i>		<i>Madrid</i>	
	<i>Total</i>	<i>(%)</i>	<i>Total</i>	<i>(%)</i>
Estudiants	148	(10,3)	680	(24,3)
Empleats i oficinistes	117	(8,1)	576	(20,5)
Mecànics	114	(7,9)	130	(4,6)
Xofers i conductors	89	(6,2)	101	(3,6)
Jornalers	86	(6,0)	118	(4,2)
Comerç	50	(3,5)	35	(1,2)
Electricistes	34	(2,4)	26	(0,9)
Dependents	22	(1,5)	48	(1,7)
Metal·lúrgics	19	(1,3)	7	(0,2)
TOTAL	679	(47,1)	1.721	(61,4)

Font: elaboració pròpia a partir de relacions nominals conservades a la Fundación Nacional de la División Azul, Madrid.

Nota: la relació de Barcelona consta de 1.441 noms amb professió assignada i la de Madrid, de 2.803.

QUADRE 7

Evolució, a partir d'una mostra, del pes dels dos grups professionals més distanciats a nivell d'instrucció a la demarcació de Barcelona entre allistats a la División Azul

<i>Grups professionals</i>	<i>Any 1941</i>		<i>Any 1943</i>	
	<i>Total</i>	<i>(%)</i>	<i>Total</i>	<i>(%)</i>
Estudiants	40	(12,9)	12	(9,9)
Peons, jornalers i obrers	13	(4,2)	15	(12,4)

Font: elaboració pròpia a partir de fitxes de filiació obertes per la Prefectura de Milícies de Barcelona als voluntaris de la División Azul, Germandat de Barcelona.

Nota: mostra de 737 fitxes: 310 de l'any 1941, 306 de 1942 i 121 de 1943.